

BALTI RIIKIDE KÜSIMUS LIITLASRIIKIDE SUHETES, 1941–1942 (II)*

Kaarel Piirimäe

Balti riikide poliitika

Käesolevas peatükis vaatleme, milline oli Balti riikide poliitika, kui Nõukogude okupatsioon oli vaheldunud Saksa okupatsiooniga ning Hitleri-vastase koalitsiooni kujunemine ähvardas purustada lootusi sõjajärgsele iseseisvusele. Balti riikide “välispoliitikasse” tuleb mõistagi suhtuda ettevaatusega. Balti riikidel, erinevalt paljudest teistest agressiooni ohvriks langenud riikidest, ei olnud eksilvalitsusi, mis andnuks välispoliitilistele initsiatiividele vajaliku legitiimsuse. Sellest probleemist olid Balti riikide diplomaadid teadlikud. Lätlased ja leedulased püüdsid seda osaliselt ennetada, kui nimetasid veel enne Nõukogude okupatsiooni algust välisteenistuse juhi, kellel oli erakorralisel juhul volitus määrata ametisse saadikuid. Leedu valitsus andis 1939. aasta lõpus vastavad volitused endisele välisministrile ja saadikule Itaalias Stasis Lozoraitisele.¹ Läti andis 1940. aasta 17. mail samasugused õigused Läti saadikule Londonis Karlis Zariņšile.² Eesti valitsus ei pidanud vajalikuks mingeid ettevaatusabinõusid tarvitusele võtta. Arvatavasti arvestas Eesti juhtkond Saksa-Nõukogude konflikti kiire puhkemisega, mistõttu ei nähtud saadikute vahetamise järele tarvidust.³ Küll aga olevat Eesti viimane välisminister Ants Piip teatanud suu-

* Algus 2007, 1 numbris.

¹ Romuald J. Misiunas, “Sovereignty without government: Baltic diplomatic and consular representations, 1940–1990”, *Governments-in-exile in contemporary world politics*, ed. by Yossi Shain (New York, London, 1991), 134–144.

² Magnus Ilmjärv kirjutab, et tegelikult ei olnud 17. mai dokumendi puhul tegu valitsuse otsusega, vaid väljavõttega valitsuse kabineti koosoleku protokollist. Seda otsuse projekti kasutasid Läti diplomaadid hiljem kui tõendit neile antud volitustest, vt Magnus Ilmjärv, *Hääletu alistumine: Eesti, Läti ja Leedu välispoliitilise orientatsiooni kujunemine ja iseseisvuse kaotus, 1920. aastate keskepaigast anneksioonini* (Tallinn, 2004), 794jj.

³ Eesti lootustest Saksa-Vene sõja puhkemisele ning Saksa abile, vt Ilmjärv, *Hääletu alistumine*, 798, 820jj.

sõnaliselt August Tormale Londonis, et eriolukorras jäävat Torma hoolde Lääne-Euroopa saatkondade töö juhtimine ja koordineerimine.⁴ Praktikas oli taolisest korraldusest vähe kasu, sest ainult Ameerika Ühendriikides oli võimalik saadiku surma korral ametisse nimetada uus.⁵ Ent mõneti aitas see diplomaatide tegevust koordineerida. Mis puutub eksiilvalitsuste moodustamisse, siis võis see kõne alla tulla vaid Leedu puhul, sest ainukese Balti riigipeana õnnestus välismaale pageda Leedu presidendil Antanas Smetona. Ent Balti eksiilvalitsuste või ka rahvuslike komiteede asutamine polnud mõeldav Suurbritannia ja Ameerika Ühendriikide vastuseisu tõttu.⁶

Legitiimsuse probleem kerkis selgelt esile näiteks 1942. aasta jaanuaris, kui Balti diplomaadid arutasid 1. jaanuaril Ühinenud Rahvaste Deklaratsiooniga ühinemist. Läti saadik Alfred Bilmanis esitas 4. jaanuaril "Läti rahva" nimel noodi, milles teatas Läti ühinemissoovist 26 riigi ühendusega.⁷ Eesti peakonsuli asetäitja saadiku ülesannetes⁸ Johannes Kaiv arvas, et deklaratsiooniga võivat ühineda vaid parlamendi otsusega ja saadikutel seda õigust pole. Seetõttu saavat 26 rahvaga ühineda vaid moraalset toetust avaldades.⁹ August Torma seevastu pooldas liitumist eeldusel, et see ei kahjusta Eesti taotlusi sõjajärgsele iseseisvusele. Torma viitas asjaolule, et Taanil lubati deklaratsiooniga ühineda, kuigi Taanil eksiilvalitsust polnud.¹⁰ 10. jaanuari noodis teataski Johannes Kaiv Ühendriikide valitsusele, et "kui Eesti rahvas saab taas vabaks [...], liitub Eesti teiste vabade rahvastega ühisesse võitlusse".¹¹ Balti riikide nootidele riigidepartemang ametlikku käiku ei andnud – aseriigisekretär Adolph Berle teatas Alfred Bilmanisele, et eelistab neid hoida oma kaustikus.¹² See näitas, et vähene legitiimsus pärssis Balti esinduste võimalusi oma riigi huve kaitsta.

Balti esinduste tegevuse eelduseks oli asukohamaade mittetunnustamisepoliitika. Nagu rahvusvahelise õiguse spetsialistid on rõhutanud, ei ole rahvusvahelisel tunnustamisel, ja seega ühe või teise võimutaotleja legitiimseks või mittelegitiimseks pidamisel, riikide praktikas kindlaid

⁴ Torma kiri Pustale, 26.6.1941, Eesti Saatkond Londonis (edaspidi ESL).

⁵ Ainult Ameerika Ühendriikide valitsus lubas diplomaatilist staatust "pärandada". Briti valitsus lähtus arusaamast, et diplomaatilised privileegid olid omistatud kindlale isikule, mis lõppesid selle isiku surma korral.

⁶ Selliseid plaane pidas ka K. R. Pusta, vt Torma kiri Pustale, 26.6.41 (ESL).

⁷ Pusta kiri Kaivile, 4.1.42 (ESL).

⁸ Johannes Kaivi tiitlit ja volitusi selgitab Ernst Jaakson, *Eestile* (Tallinn, 1995), 64–65.

⁹ Kaivi telegramm Tormale, 9.1.42 (ESL).

¹⁰ Torma telegramm Kaivile, jaanuaris 1942 (ESL).

¹¹ Tsiteerinud Jaakson, *Eestile*, 119.

¹² Pusta Kaivile, 26.1.42 (ESL).

reegleid. See, mil määral toetatakse eksilvalitsuse või mingi rahvusliku komitee (Balti küsimuse puhul diplomaatide) pürgimusi, sõltub pea täielikult asukohamaa poliitilistest huvidest.¹³ See kehtis ka Balti riikide puhul. Enamik riike küll ei tunnustanud 1940. aastal Balti riikide annekteerimist, kuid sellega ei kaasnenud Balti diplomaatide tegevuse aktiivset toetamist asukohariikide poolt.¹⁴

Ei ole kahtlust, et Briti valitsuse toetus Balti riikide püüdlustele oli äärmiselt leige. See tulenes esiteks tõrjuvast hoiakust, mille Briti võimud võtsid Balti esinduste suhtes ja teiseks tsensuuripoliitikast, mis piiras Balti riikide võimalusi oma seisukohti avalikult tutvustada. Heaks näiteks selle kohta, kuidas inglased püüdsid Balti saatkondi poliitiliselt isoleerida, on see, et välisministri korraldusel polnud välisministeeriumi ametnikel lubatud arutada poliitilisi küsimusi Balti diplomaatidega. Balti riikide esindused jätkasid sellest hoolimata nootide ja memorandumite saatmist välisministeeriumi ning püüdsid leppida, et vastuseid oma kirjadele nad ei saanud. Balti saadikuid püüti ignoreerida seetõttu, et kardeti väikestele riikidele anda kasvõi kogemata lubadusi, mida hiljem ei suudeta täita. Samuti peeti silmas võimalikku Balti propagandat, mis võiks kahjustada Briti suhteid teiste riikidega ja seeläbi ahendada Briti välispoliitilist tegevusvabadust. Silmas peeti ennekõike Nõukogude Liitu. Niisiis oli Briti valitsusele äärmiselt tähtis, et nad ei võtaks endale mittetarvilikke kohustusi ning Balti riigid ei valmistaks neile võimalike partnerite ees piinlikkust.

Briti valitsuse sõjaaegne tsensuuripoliitika tulenes samuti ennekõike vajadusest säilitada vabad käed välispoliitika teostamiseks. Balti propaganda ajaleheveergudel ja raadios oleks inglastele valmistanud piinlikkust suhetes Nõukogude Liiduga. August Torma kirjavahetus näitab selgelt, et Briti valitsus püüdis Balti propagandat juba eos lämmatada. 1941. aasta mais märkis Eesti Londoni saadik, et Balti riike mainitakse Briti ajakirjanduses haruharva.¹⁵ Välisministeerium hoidis näiteks ära Torma artikli avaldamise kristliku organisatsiooni Toc H ajakirjas selle nõukogudevastase sisu tõttu.¹⁶ Nagu Christopher Warner Tormale teatas, oli välisminis-

¹³ Vt Yossi Shain, "Governments-in-exile and international legitimation", *Governments-in-exile in contemporary world politics*, ed. by Yossi Shain (New York, London, 1991), 219–237.

¹⁴ Rahvusvahelise õiguse vaatepunktist vt Lauri Mälksoo, *Illegal annexation and state continuity: the case of the incorporation of the Baltic states by the USSR. A study of the tension between normativity and power in international law* (Leiden, 2003).

¹⁵ Torma Kaivile, 1.5.41 (ESL); Jaakson, *Eestile*, 114.

¹⁶ Warneri kiri Tormale, 18.11.43 (ESL).

teerium sunnitud ajakirja peatoimetajat paluma artiklit mitte avaldada. Samuti ei peetud võimalikuks erisaate eetrisse laskmist BBCs 24. veebruaril 1943.¹⁷ Kuna Balti diplomaadid ei soovinud riskida oma ebakindla positsiooniga, mis sõltus täielikult Briti valitsuse heasoovlikkusest, hoidsid saadikud ka ise mõõdukat joont. Tegelikult rajaneski Briti valitsuse tsensuuripoliitika mitte administratiivsetel meetoditel, vaid ennekõike veenmisel ja ajakirjanduse – ning ka Londonis resideeruvate välissaadikute – enesetsensuuril.¹⁸ Eesti, Läti ja Leedu diplomaadid järgisid tähelepanelikult välisministeeriumi soovi Moskvat mitte ärritada. Nii nõustusid nad mitte andma 1941. aasta augustis ajakirjandusele Balti riikide noote, milles teatati Eesti, Läti ja Leedu vastuseisust Saksa okupatsioonile.¹⁹ Balti riikidele tõi see häda kaela, sest võimaldas neid ajakirjanduses süüdistada natsimeelsuses.²⁰ August Torma ei avaldanud oma nime all pressis midagi. Meediat püüdis ta mõjutada vaid isikliku kirjavahetusega toimetajate ja ajakirjanikega.²¹ Näiteks saatis ta kirja E. H. Carrile, milles püüdis selgitada Balti küsimust Balti rahvaste seisukohast. Sellel aga mõju polnud, sest Carri arvates polnud Eesti saadiku eesmärgid praktiliselt teostatavad.²²

Ameerika Ühendriikide toetus Balti riikidele läks kaugemale pelgast formaalsest tunnustamisest. Näiteks võimaldati Balti esindustel 1941. aasta kevadel antud spetsiaalse seadusandlusega kasutusele võtta Ameerika pankades külmutatud arved. Tänu sellele sai Johannes Kaiv palka maksta endale, kaubanduslikule nõuandjale Johannes Markusele, poliitilisele nõunikule Kaarel Robert Pustale ning pidada ülal ka konsulaati São Paulos Brasiilias. Londoni saatkonna ülalpidamiseks raha võtta esialgu ei lubatud.²³ Adolph Berle päeviku kohaselt oli otsuse ajendiks see, et Washingtonis elav Pusta polnud juba mitu kuud üüri maksnud ning kuulduste kohaselt olevat tema pere lausa nälginud. Koos riigidepartemangu Euroopa asjade osakonna asejuhi Loy Hendersoniga võtsid nad 1941. aasta aprillis tarvitusele vajalikud meetmed, et Pusta saaks vähemalt süüa. Nii tellis Balti riikide sõprade selts Pustalt artikli, raha 250-dollariliseks honorariks eraldas Berle. Seejärel anti menetlusse seadus krediitide kasuta-

¹⁷ Warneri kiri Tormale, 2.2.43 (ESL).

¹⁸ P. H. M. Bell, *John Bull and the Bear: British public opinion, foreign policy, and the Soviet Union, 1941–1945* (London, 1990), 12.

¹⁹ Torma Pustale, 18.9.41 (ESL).

²⁰ *The Times*, 5.2.42; *The Times*, 27.1.42.

²¹ Nt Torma MacDondaldile, 7.8.41 (ESL); Torma Barrington-Wardile, 15.8.41 (ESL); Torma Voigtile, 9.4.42 (ESL); Torma Kirkpatrickule, 16.3.42, Foreign Office (edaspidi FO) 371/32731.

²² Carr Tormale, 26.6.42 (ESL).

²³ Kaivi kiri Tormale, 26.5.42 (ESL). Brasiilias resideeris konsulina Ferdinand Saukas.

mise kohta. “See ei ole poliitika”, kirjutas Berle päevikusse, “vaid tavaline humaansus. Pole õige, et nad [Balti riikide diplomaadid] siin nälga surevad”.²⁴ Nii oli Pusta alatistest rahamuredest, mis nii tema tööandjatele Eestis kui ka Kaivile Ameerikas pidevat peavalu valmistasid, vähemalt antud juhul Eestile kasu.²⁵

Lisaks paremale majanduslikule olukorrale olid Ameerika Ühendriikides ka vabamad tingimused Balti küsimuse tutvustamiseks. Otseselt Ühendriikide valitsuse poolt rahastatud (seda varjati valitsusvälise organisatsiooni abil) Pusta brošüür “Eesti ja Läänemeri võitluses tsivilisatsiooni eest” ilmus 1941. aasta septembris. Selles võttis Pusta kokku argumendid, mida Balti diplomaadid Balti riikide iseseisvust kaitstes kasutasid.²⁶ Pusta püüdis ümber lükata levinud väidet, et kahe maailmasõja vahel eksisteerinud väikeriigid polnud eluvõimelised ning nende olemasolu polnud Euroopa julgeoleku üldiste tarviduste seisukohast vajalik. Samuti vaidles ta vastu arvamusele, et Nõukogude Liit oli Balti riike okupeerides suurendanud oma julgeolekut ning vajas neid enda koosseisus seetõttu ka pärast sõda.²⁷ Pusta sõnul Nõukogude Liit mitte ei parandanud Balti riike okupeerides oma kaitsevõimet, vaid tõenäoliselt nõrgendas seda. Selle argumendi tõestuseks tõi Pusta tõsiasja, et Saksa rünnaku teravik Peterburile juulis-augustis 1941 oli suunatud Balti riikidest mööda ning Punaarmee jäi Põhja-Eestisse sisuliselt kotti.²⁸ Kõige olulisemana tõi Pusta aga välja tõsiasja, et Balti riike annekteerides pööras Nõukogude Liit Balti rahvad enda vastu, selle asemel et kasutada neid kaitsevällina Hitleri agressiooni tõkestamiseks. Käesolevas artiklis pole ruumi käsitleda Ameerika Ühendriikide avalikkuses toimunud debatti Balti küsimuses. Märgin vaid, milline oli Briti välisministeeriumi arvamus Pusta brošüürist. Nagu selgub, ei veennud Pusta inglasi sugugi. Nii arvas välisministeeriumi Põhja Osa-konna ametnik Armine Dew, et Euroopa üldise julgeoleku seisukohast on väikeriigid pigem kahjulikud, sest nad asuvad strateegiliselt olulistest kohtades, kuid pole võimelised ise oma iseseisvust kaitsma. Dew kahtles see-

²⁴ Päeviku sissekanne 17.4.41, *Navigating the rapids, 1918–1971: from the papers of Adolf A. Berle*, ed. by Beatrice Bishop Berle and Travis Beal Jacobs (New York, 1973), 368.

²⁵ Pusta rahamuredest: Heinrich Laretei, *Saatuse mängukanniks: müllu jäänud märkmeid* (Tallinn, 1992), 174jj; konfliktid korteriomaniikuga, kirjavahetus riigidepartemanguga, Kaivi kurtmine Tormale jne, vt Johannes Kaivi päevik, Eesti Riigiarhiiv (edaspidi ERA) 9619-1-2, Päeviku sissekanne 15.7.41; Kaiv Tormale, 24.4.42 (ESL).

²⁶ Kaarel Robert Pusta, “Estonia and the Baltic in the Battle for Civilisation”, September 1941, FO 371/32731; vrdl: Torma Kirkpatrickule, 16.3.42, FO 371/32731.

²⁷ Kaarel Robert Pusta, *The Soviet Union and the Baltic states* (New York, 1942), 50; vrdl Torma Warnerile, 26.2.42, FO 371/32731.

²⁸ Torma Kirkpatrickule, 16.3.42, FO 371/32731; Pusta, “Estonia and the Baltic”.

tõttu, kas iseseisvad Balti riigid oleksid sõjajärgses Euroopas vajalikud.²⁹ Üldiselt peeti Londonis taolisi pamflette kahjulikeks ning nende levikut Inglismaal püüti vältida.

Briti valitsuse suhtumine Balti riikidesse muutus veelgi külmemaks Edeni ja Stalini kohtumisel järel 1941. aasta detsembris. Seda tõendab Briti välisministeeriumi terav reaktsioon Balti diplomaatide soovile ühineda Ühinenud Rahvaste Deklaratsiooniga. Britid avaldasid lootust, et Ühendriikide valitsus võtab arvesse Edeni arutelusid Moskvas ning ei soovi inglastele “piinlikkust valmistada”.³⁰ Võimalik, et inglaste vastuseisu tõttu eelistaski Adolph Berle Balti riikide avaldusi oma kaustas hoida. Niisiis muutis Stalini ja Edeni kohtumine Briti valitsuse suhtumise Balti riikidesse veelgi jäigemaks. Londoni soov oli Moskva-kõnelusi saladuses hoida, ent juba 4. jaanuaril teadis Torma Edeni-Stalini kohtumise üksikasju. Kirjas Kaivile teatas Torma:

“Täiesti usaldusväärsest allikast kuulen, et hiljutistel Edeni-Stalini läbirääkimistel Stalin Balti riikide küsimuses on võtnud äärmiselt paendumatu seisukoha. Ta on kinnitanud, et Eesti, Läti ja Leedu on noored Nõukogude vabariigid, et nad on ise vabatahtlikult ühinenud Nõukogude Liiduga ja selle tõttu Moskva seisukohast Balti riikide küsimus ei saa üldse rahvusvaheliselt kõne alla tulla.”³¹

Torma pidas teatavaks võiduks, et vaatamata venelaste survele formaalselt Moskvas midagi ei otsustatud. Siiski olid mitmed Torma sõbrad hoiatanud, et Balti riikide positsioon võib lähiajal muutuda palju ebakindlamaks, võib-olla isegi kriitiliseks. Selle põhjuseks peeti, et Stalin oli veendunud Punaarmee vasturünnaku edukuses, mis omakorda muutis nõukogulased nende nõudmistes palju jäigemaks. “Minu sõbrad siin leiavad, et potentsiaalne hädaoht meile on väga tõsine,” võttis Torma kokku.³²

Hädaohtu tõrjumiseks ei saanud Torma teha rohkem kui saata välisministeeriumisse järjekordne memorandum. Selle põhiteesiks oli, et vaatamata lääneliitlaste möödapääsmatule vajadusele teha sõja olukorras põhimõttelisi järeleandmisi, olevat siiski põhjendamatu võitluse aluseks olevate ideaalide loovutamine. Balti riikide vägivaldse allutamise tunnustamine oli Torma arvates seotud demokraatia põhiprintsiipidega.³³ Kuigi Torma memorandumi jälgi pole mul õnnestunud Briti arhiividest leida,

²⁹ Foreign Office'i protokollid, FO 371/32735 The National Archives (edaspidi TNA).

³⁰ Foreign Office'i protokollid, 16.1.42, N347/347/59, FO 371/32740 (TNA).

³¹ Torma Kaivile, 4.1.42 (ESL).

³² Torma Kaivile, 4.1.42 (ESL).

³³ Torma memorandum, 12.1.42 (ESL).

võib arvata, et selle mõju oli tühine. Balti diplomaatide peamised lootused olid seotud Poola toetusega. Poola abil loodeti mõjutada Ameerika Ühendriike, et see sekkuks ja hoiaks ära inglaste ja venelaste lepingu Balti rahvaste kulul.

Miks seadsid Balti riigid lootusi Poolale? Esiteks on see seletatav Poola positsiooniga Hitleri-vastases koalitsioonis ning teiseks sellega, et Poola oli kahtlemata huvitatud osapool ükskõik millises lepingus, mis puudutas Nõukogude Liidu 1941. aasta läänepiiri. Poola positsiooni osas tuleb märkida, et Poola eksiilvalitsusel Londonis oli 1942. aasta alguses veel märgatav mõju liitlaste poliitikale. Seoses Nõukogude Liidu ühinemisega Hitleri-vastase rindega see mõju järjest kahanes, kuid poolakad võisid toetuda kahel eelneval aastal kogutud poliitilisele kapitalile. Tegu oli siiski riigiga, kellele antud lubaduste tõttu Suurbritannia sõtta oli astunud ning kes oli Suur-Briti ainus sõdiv liitlane 1940. aasta suvest 1941. aasta suveni. Neil põhjusil tegid Balti riigid panuse Poolale. Ent koostöö oli kahepoolne. Stalini-Edeni kõnelustest said Balti diplomaadid tõenäoliselt teada just poolakate kaudu.³⁴

Esialgu polnud siiski kindel, kas Balti riigid Poolalt toetust leiavad. Torma vaatlustulemuste kohaselt oli Poola valitsus Balti küsimuses lõhenenud. Osa Poola poliitikutest, peamiselt väljaspool välisministeeriumi, ei pidanud mõistlikuks Balti riikide huvide eest aktiivselt seista. Nende arvates oli Poola esmane huvi seotud Leeduga ning nad lootsid Moskvaga nõnda kokku leppida, et Eesti ja Läti lähevad Nõukogude Liidu alla ning Leedu ühineb Poolaga. Nad esindasid seega neid poliitikuid, kes polnud maha matnud unistusi Poola suurriigist. Poola välisministeerium lähtus realistlikumalt aluselt. Nende arvates tuli Poolal kaitsta põhimõtet, et Nõukogude Liidu 1941. aasta läänepiir on ebaseaduslik. Sellest tulenevalt olid Poola ja Balti riikide huvid kokkulangevad. Ka geopoliitilisest ja ajaloolisest vaatenurgast vaadelduna oli välisministeeriumile selge, et Balti riigid on Poola loomulikud liitlased Läänemere ääres.³⁵

Näib, et esialgu toetas Poola peaminister kindral Władysław Sikorski esimest mõttevoolu. Kõnelusel Edeniga 19. jaanuaril 1942 sõnas Sikorski, et “parajal ajal peaks olema võimalik, et nõustume Eesti ja Läti inkorporeerimisega Nõukogude Liitu”. Samal ajal rõhutas peaminister Poola eri-

³⁴ Juba 1. jaanuaril jõudis Cadogan järeldusele, et “privaatsed” kõnelused Moskvast olid välja lekkinud. Vt. Alexander Cadogan, *The diaries of Sir Alexander Cadogan, O.M., 1938–1945*, ed. by David Dilks (London, 1971), 427. Hiljem süüdistasid Briti valitsusametnikud just poolakaid saladuste lekitamises. Ent välistatud ei ole ka, et Torma sai Edeni Moskva-visitide üksikasjadest teada inglise sõpradelt.

³⁵ Torma Pustale, 5.1.42 (ESL).

huve Leedu suhtes.³⁶ Välisminister krahv Edward Raczynski mälestused kinnitavad, et Sikorski ei taibanud alguses täielikult, millist ohtu Poolale kätkeb endas Inglise-Nõukogude leping.³⁷ Näib siiski, et Poola valitsus suutis üsna kiiresti ühtses poliitikas kokku leppida. Juba 26. jaanuaril teatas Poola suursaadik Edenile, et Poola valitsus ei tunnista mitte mingil juhul Balti riike Nõukogude Liidu osana.³⁸ Järgnevatel päevadel võeti väga kindel ja otsustav positsioon Briti-Nõukogude separaatsete piiriläbirääkimiste vastu. Väljendati rahulolematust, et London oli laskunud Venega piiriaruteludesse ilma Poola osavõtuta. Väideti, et Balti riikide loovutamine nõrgendaks Poola positsiooni Nõukogude Liidu suhtes ning piiride küsimuses. Kuna Poola suhted Nõukogude Liiduga olid samal ajal teravnenud, püüdsid poolakad inglasi veenda, et läbirääkimised polnud mitte ainult ebamoraalsed, vaid ka ülimalt ebaotstarbekohased. Poolakad püüdsid inglastele sisendada, et Punaarmee edu on ajutine ning seetõttu vajab Nõukogude Liit ka edaspidi koostööd lääneliitlastega. Leiti, et Suurbritannia järeleandmine Stalini imperialistlikele nõudmistele õonestaks liitlaste üksmeelt ja moraali ning seega alustalasi, mille abil loodetakse sõda võita.³⁹ Lisaks arvasid poolakad – seda väljendati suusõnaliselt Edenile 15. aprillil –, et Nõukogude Liit ja Saksamaa võivad sõlmida juba 1942. aastal separaatrahu ning Briti tehing hõlbustaks taolist arengut. Eden seda argumenti ei aktsepteerinud. Talle ei avaldanud mõju ka Sikorski ähvardus astuda Inglise-Vene kokkuleppe korral ametist tagasi.⁴⁰

Kuna Poola sekkumisel polnud inglastele mõju, jäi üle loota vaid Ameerika Ühendriikide toetusele. Selle saavutamiseks lendasid Raczynski ja Sikorski Ameerikasse.⁴¹ Balti diplomaadid Washingtonis ja Londonis olid lähedases kontaktis Poola diplomaatidega ning püüdsid omalt poolt samuti Inglise-Vene kokkuleppe vastu agiteerida. Raczynski kaebas Washingtonis, et inglased ei mõista Nõukogude psühholoogiat – nad ei saa aru, et järeleandmiste tagajärjeks on vaid järgmised ja kaugemale ulatuvad nõudmised.⁴² Sikorski väitis ameeriklastele, et Nõukogude Liidu nõudmised Balti riikide suhtes näitasid esiteks Stalini kindluse puudumist

³⁶ Sikorski kõnelus Edeniga, 19.1.42, FO 954/19 (TNA).

³⁷ Edward Raczynski, *In allied London* (London, 1962), 110.

³⁸ Edeni kõnelus Poola suursaadikuga, 26.1.42, FO 954/19B (TNA).

³⁹ Sikorski Edenile, 3.3.42, FO 954/19B (TNA).

⁴⁰ Edeni kõnelus Sikorski ja Raczynskiga, 15.4.42, FO 954/19B (TNA).

⁴¹ Raczynski, *In allied London*, 107; Anita J. Prażmowska, *Britain and Poland, 1939–1943: the betrayed ally* (Cambridge, 1995), 123.

⁴² Wellesi kõnelus Raczynskiga, 19.2.42, U.S. Department of State, *Foreign Relations of the United States* (Washington, DC., 1953.) (edaspidi FRUS) 1942, vol. 3, 106.

selles suhtes, et Punaarmee suudab kõnesolevad territooriumid tõepoolest vallutada, ning teiseks Stalini soovi kasutada psühholoogiliselt ära sõjalist olukorda, mis on soodne Venemaale ja ebasoodne liitlastele. Sikorski vaidles vastu ka laialt levinud arvamusele, nagu oleks Nõukogude Liit aremmas normaalseks riigiks. Tema arvates olid Punaarmee edusammud toonud tagasi Kominterni ideaalid. Sikorski kahetses, et inglased polnud kohe võtnud tõrjuvat hoiakut Stalini nõudmistele suhtes, sest tema enese kogemus detsembrist 1941 näitas, et Stalin loobub nõudmistest alati, kui kohtab tugevat vastuseisu.⁴³

Poolakatele jäi mulje, et Ühendriikide valitsus toetab täielikult Balti riikide ja Poola seisukohti. Krahv Raczyński leidis, et oli saavutanud kõik oma eesmärgid, mida oli enne Ameerika-tuuri seadnud. Ta tajus, et president Roosevelt koos kõigi nõunikega “seisis kindlalt Atlandi Harta põhimõtete eest ja oli vastu üksikute liitlaste omatahtsi tegevusele nende põhimõtete ja väiksemate riikide arvelt”.⁴⁴ Nagu Raczyński oma mälestustes kirjutas, oli ta rabatud avastusest, et ideoloogial on ameeriklaste jaoks sama tähendus, mis riiklikel huvidel vanamoelisemate valitsuste jaoks.⁴⁵ Balti diplomaadid olid Poola-Ameerika kõneluste järel samuti optimistlikult meelestatud. Pusta kirjeldas Tormale:

“Nõukogude ja Cripps’i kooskõlastatud rünnak Atlantic Charter’i vastu on tagasi löödud; USA ei luba ühelgi United Nations’ liikmel seda nõrgestada oma “rahvusliku” poliitika huvides.”⁴⁶

Ameerika Ühendriigid ja Balti küsimus

Ilmselt polnud juhuslik, et Nõukogude Liidu aktsioon saada tunnustus 1941. aasta piirile oli suunatud Suurbritanniale, mitte Ameerika Ühendriikidele. Tõenäoliselt aduti, et Washingtonis ei ole vähemalt esialgu taolisi järeleandmisi võimalik saavutada. Riigidepartemang polnud jätnud mingit kahtlust, et kui Moskva soovib suhteid parandada, oleks targem hoiduda Washingtoni ärritava Balti küsimuse tõstatamisest. Nõukogude

⁴³ Wellesi kõnelus Sikorski, Raczyński ja Ceichanowskiga, March 25, 1942, FRUS 1942, vol. 3, 124–125.

⁴⁴ Raczyński, *In allied London*, 109.

⁴⁵ Poola kampaania varjuküljeks oli, et see ärritas tõsiselt Briti välisministeeriumi ning varjutas Inglise-Poola suhteid. Briti välisministeeriumi ametnikud hakkasid just sel ajal ümber hindama Poola-Briti suhete ajalugu ning tuletasid enesele meelde, kui väike oli tegelikult kahte riiki ühendav ühisosa: Prażmowska, *Britain and Poland*, 123–124.

⁴⁶ Kaarel Rober Pusta päevik, 27.3.42 (ESL).

Liidu katsed vahetult Saksa-Nõukogude sõja alguse järel vastavaid järeleandmisi saavutada kohtasid ameeriklaste küllaltki jäist vastuseisu.⁴⁷ Nõukogude luure dokumendid antud perioodist käsitlevad Ühendriikide toetust Balti riikidele kui vaieldamatut fakti.⁴⁸ Ilmselt seetõttu ei tõstatanud Moskva siinses artiklis käsitletud perioodil Balti küsimust kahepoolsetes suhetes Ühendriikidega.

Järgnevalt vaatleme, milline oli Ameerika Ühendriikide poliitika Balti küsimuses. Kõrvutades seda Briti poliitikaga ilmneb, et kahe riigi seisukohad olid algusest peale küllaltki erinevad. Inglisele andis mittetunnustamine võimaluse kauplemiseks: sellest oldi piisava vastuteene eest valmis loobuma. Iseloomulik oli, et püüti iga hinna eest vältida olukorda, kus inglased peaksid mittetunnustamise tõttu taluma ebamugavusi välispoliitilises suhtluses. Ameerika Ühendriikide, eriti riigidepartemangu jaoks oli mittetunnustamine vähemalt esialgu pigem põhimõtte küsimus kui vahetuskaup. Lähtuti nn Stimsoni doktriinist, mille kohaselt Ühendriigid mõistsid hukka relva jõul või jõu ähvardusel läbiviidud vallutused.⁴⁹ See peegeldas teistsugust lähenemist rahvusvahelistele suhetele, kui seda viljeleti samal ajal Suurbritannias. USA riigidepartemangus võeti endiselt tõsiselt kunagise presidendi Woodrow Wilsoni ideid rahvuslikust enesemääramisest ja demokraatiast kui püsiva maailmakorralduse aluspõhimõtetest. Mis puutub president Roosevelti, siis tema mõtted olid liikumas "realistliku wilsonismi" suunas.⁵⁰ Ent vähemalt selles artiklis käsitletud ajaperioodil toetas ka president riigidepartemangu "idealistikku" poliitikat Balti küsimuses.

Inglased tavatsesid ameeriklaste seisukohta kritiseerida kui "ebarealistlikku" (Halifax),⁵¹ "tagurlikku" (Harvey)⁵² või "liialdatult moraalset" (Eden).⁵³ Ameeriklased sellega nõus ei olnud. Vaieldes 1942. aasta veebruaris Briti suursaadiku lord Halifaxiga ennustas aseriigisekretär Sumner Welles, et lõppkokkuvõttes on Ameerika positsioon realistlikum.⁵⁴ Adolph

⁴⁷ Hendersoni vestlus Oumanskiga, 2.7.41, FRUS 1941, vol. 1, 784–785; Warren F. Kimball, *The juggler: Franklin Roosevelt as wartime statesman* (Princeton, NJ., 1991), 26.

⁴⁸ *Pribaltika i geopolitika: služba vnešnei razvedki Rossijskoi Federatsi. Arhiv SVR Rossi, sbornik dokumentov, 1935–1945*, ed. by Lev F. Sotskov (Moskva, 2006), 150.

⁴⁹ Aseriigisekretäri avaldus, 23.7.40, FRUS 1940, vol. 1, 401.

⁵⁰ David Reynolds, *The creation of the Anglo-American alliance, 1937–41: a study in competitive co-operation* (London, 1981), 251–254.

⁵¹ Halifax Wellesile, 18.2.42, FRUS 1942, vol. 3., 522.

⁵² Oliver Harvey, *The war diaries of Oliver Harvey*, ed. by John Harvey (London, 1978), 85.

⁵³ Välisministri memorandum sõjakabinetile, 28.1.42, WP (42) 48 (TNA).

⁵⁴ 1942. aasta veebruaris ütles Welles vestluses Halifaxiga, et lõppkokkuvõttes võib selguda, et USA positsioon on realistlikum, kui Suurbritannia positsioon. Wellesi kõnelus Halifaxiga, 18.2.42, FRUS 1942, vol. 3, 522.

Berle märkis, et tema eelistab hoida kinni “moraalsest seisukohast, uskudes, et selle jõud on pikemas perspektiivis suurem”.⁵⁵ Ameeriklaste perspektiivist kinnitasid inglaste arvamusalaldused Balti küsimuses vana kahtlust, et inglased on paadunud imperialistid, kes lähtuvad välispoliitika üksnes omakasupüüdlikest eesmärkidest. Ohusignaalsiks briti iseka poliitika tagasitulekust oli Ühendriikide jaoks Halifaxi vestlus 15. juunil 1941 Wellesiga. Selles teatas Halifax, et Saksa-Vene sõja korral võib London “astuda vajalikke samme, et tunnustada Nõukogude Liidu taotlusi Balti riikide suhtes”.⁵⁶ Briti suursaadiku arvates ei olnud Balti rahvad, erinevalt näiteks soomlastest, andnud põhjust neist lugu pidada ja nendega arvestada. See ärritas ameeriklasi tõsiselt. Wellesi kommenteeris, et Halifax olevat “Müncheni mees”, kes püüab väikeriikidega kaubeldes rahustada diktaatorit.⁵⁷ Halifaxi avaldus oli teatavas mõttes katalüsaatoriks. Riigidepartemangus hakati kartma, et inglased sõlmivad venelastega salajasi leppeid Ida-Euroopa riikide kulul. Aseriigisekretär Adolph Berle, kes britte sügavalt umbusaldas, otsustas ennetada inglaste võimalikke samme.⁵⁸ See-tõttu küsis ta Rooseveltilt luba hakata sõnastama sõjajärgse maailmakorra üldisi põhimõtteid, millega president oli nõus. Esimeseks konkreetseks tulemuseks oli Atlandi Harta, millega püüti Churchillile kohustada järgima ameeriklase eesmärgi eriti rahvaste enesemääramisõiguse austamise osas. See viis ka Roosevelti hoiatuseni, et britid ei tohi ilma ameeriklastega nõu pidamata venelastega midagi kokku leppida.⁵⁹

Balti riikide ja teistegi võõrvõimu all olevate rahvaste seisukohast oli Atlandi Harta oluline dokument.⁶⁰ Selles 14. augusti ühisdeklaratsioonis esitasid president Roosevelt ja peaminister Churchill avalikkusele kaheksa põhimõtet, mille nimel sõjas võideldakse. Kolmes esimeses punktis kinnitati rahvaste enesemääramisõiguse kehtivust ning lubati, et deklaratsioonile allakirjutanud riigid ei taotle territoriaalseid vallutusi ning kõik

⁵⁵ Berle, *Navigating the rapids*, 387.

⁵⁶ Wellesi memorandum vestlusest Halifaxiga, 15.6.41, FRUS 1941, vol. 1, 760.

⁵⁷ Wellesi kõnelus Halifaxiga, 20.2.42, FRUS 1942, vol. 3, 524.

⁵⁸ Berle, *Navigating the rapids*, päeviku sissekanne okt. 1940; Reynolds, *The creation of the Anglo-American alliance*, 257.

⁵⁹ Hoiatuse andis suusõnaliselt Churchillile edasi Anthony Hopkins, kuid lisaks saadeti 14. juulil 1941 ka eritelegramm. Reynolds, *The creation of the Anglo-American alliance*, 257.

⁶⁰ Vt Atlandi Harta mõju kolonialismidebatile nt India küsimuses, Lloyd C. Gardner, “The Atlantic Charter: idea and reality, 1942–1945”, *The Atlantic Charter*, ed. by Douglas Brinkley and David R. Facey-Crowther (Basingstoke, 1994), 45–82; Warren F. Kimball, “Churchill, the Americans and national self-determination”, *Victory in Europe 1945: from World War to Cold War*, ed. by Arnold A. Offner and Theodore A. Wilson (Lawrence, 2000), 213–232.

piirimuutused peavad olema kooskõlas kodanike soovidega. Väikeriikidele nagu Eesti, Läti ja Leedu, oli siiski esmatähtis teada, kui kindlalt harta algatajad ise deklareeritud põhimõtete taga seisavad. Riigidepartemang kinnitas ametlikult, et Atlandi Harta käib ka Balti riikide kohta.⁶¹ Ka Anthony Eden deklareeris avalikus kõnes 30. augustil 1941 Coventrys, et Atlandi Harta paneb paika põhimõtted, mis “kehtivad ühtemoodi kõigi rahvaste, nii suurte kui väikeste puhul”.⁶² Britid olid siiski kiired arvama oma impeeriumi Atlandi Harta kehtivusulatuses välja.⁶³ Vaatamata sellele levis Londonis arvamus, et harta oli viga, sest see mängis Rooseveltile kätte kaardi, millega nõuda inglasele impeeriumi lammutamist.⁶⁴ Mis puutub Nõukogude Liitu, siis Newfoundlandi kohtumise ajal polnud uue liitlase ühinemisest juttu. Britid esitlesid hartat Nõukogude saadik Maiskile alles 26. augustil. Maiski vastus, et Moskva pole põhimõtteliselt deklaratsiooni vastu, kuid oleks soovinud, et ka temaga enne aru peetaks, polnud seetõttu üllatav. Nõukogude Liit ühines hartaga 24. septembril, kuid tegi reservatsiooni, et “nende põhimõtete praktiline rakendamine peab loomulikult olema kooskõlas üksikute riikide olukorra, vajaduste ja ajalooliste eripäradega”.⁶⁵ Saanud julgust välisministeeriumilt ja Edenilt, seadsid ka väiksemad liitlased, sealhulgas tšehhid, poolakad ja hollandlased, omapoolseid tingimusi harta põhimõtete rakendamisele.⁶⁶

Nende reservatsioonide ja tingimuste tõttu sattus algusest peale kahtluse alla Atlandi Harta tõsiseltvõetavus. Balti diplomaadid kahtlesid õigusega, kas seda asutakse ellu viima ka Balti küsimuses. Ka Ameerika Ühendriikide toetus Atlandi avaldusele lõi peagi kõikuma. Ennekõike ei saanud kindel olla president Rooseveltilt tahtes neid üldisi põhimõtteid universaalselt rakendada. Poola suursaadik Ühendriikides Jan Ciechanovski arvas, et Ameerika seisukoht Balti küsimuses ei muutuks sõja lõpuni, kui see oleks lõpuni riigidepartemangu teha. “Presidendi lähemas ümbru-

⁶¹ Adolph Berle Johannes Kaivile, 18.9.41 (ESL); Sumner Welles Johannes Kaivile, 25.11.41 (ESL); Poola saadik Washingtonis Ciechanowski päris samuti Rooseveltilt ja Wellesilt, kas Harta käib ka Balti riikide kohta, ning talle vastati jaatavalt, vt: Kaarel Robert Pusta päevik 1–2.12.41 (ESL).

⁶² *Sunday Times*, 31.8.1941; Torma kiri Pustale, 18.9.41 (ESL).

⁶³ Churchill's statement in House of Commons, *Parliamentary Debates*, 5th series, vol. 374, cols. 67–9, 9.9.41.

⁶⁴ David Reynolds, “The Atlantic “flop”: British foreign policy and the Churchill-Roosevelt meeting of August 1941”, *The Atlantic Charter*, ed. by Douglas Brinkley and David R. Facey-Crowther (Basingstoke, 1994), 129–150; Kimball, *The juggler*, 127–157.

⁶⁵ Stalin ütles nii Beaverbrookile ja Hopkinsile, vt Gardner, Lloyd C., “The Atlantic Charter: idea and reality, 1942–1945”, *The Atlantic Charter*, ed. by Douglas Brinkley and David R. Facey-Crowther (Basingstoke, 1994), 45–82, 52.

⁶⁶ Woodward, *British foreign policy*, vol. 2, 206–210.

ses”, ütles Chiechanovski Pustale, olevat “aga mõjukaid isikuid, kes näevad vaid Venemaad, mitte selle väikseid naabreid”.⁶⁷ Täpselt nii see oligi. Roosevelti jaoks olid esmatähtsad suurriikide omavahelised suhted, mitte ülevad põhimõtted, mida esindas Atlandi Harta.⁶⁸ “Ma ei ole wilsonlik idealist, mul tuleb lahendada probleeme,” märkis Roosevelt.⁶⁹ Neid probleeme, mis Roosevelti arvates olid põhjustanud juba teise sõja paarikümne aasta jooksul, lootis ta lahendada täielikult uue maailmakorra kehtestamisega. Mõneti sarnanes presidendi idee E. H. Carri propageeritud “suurriikide kontserdiga”. Nagu Roosevelt seda 1942. aasta mais Molotovile selgitas, pidid neli peamist riiki – Suurbritannia, Ameerika Ühendriigid, Nõukogude Liit ja Hiina – valitsema sõjajärgset maailma politseinikena.⁷⁰ Need neli politseinikku, kes ainsana võivad säilitada sõjaväe, peavad kehtestama Atlandi Harta põhimõtted oma vastavas mõjusfääris. Väiksematele riikidele võisid Roosevelti arvates jääda vaid püssid ja mitte midagi ohtlikumat.⁷¹ Ajaloolased on märkinud, et Roosevelti sfäärid olid “avatud sfäärid”, mitte “suletud sfäärid”, mis hiljem iseloomustasid külma sõda.⁷² Ent siiski peegeldas Ameerika presidendi idee lausa põlgust väikeste riikide suhtes. See, et Roosevelt keeldus 1942. aasta kevadel toetamast inglaste plaani loovutada Balti riigid Stalinile, ei tulenenud mitte presidendi põhimõttelisest toetusest Balti riikidele. Põhjuseks oli hoopis see, et vaimusilmas ettekujutatud uue maailmaskeemi kõrval näis Briti kauplemine väikeste territooriumide üle provintssliku ja tühisena.⁷³

Suur-Briti otsus “ohverdada” Balti riigid

Selles peatükis vaatleme, miks ja kuidas võttis Briti valitsus otsuse ohverdada Balti riigid paremate suhete nimel Nõukogude Liiduga. Kuigi Briti debatis kasutati tihti sõna “ohverdamine”, saame sellest rääkida vaid tingimisi, sest Suur-Briti ei saanud ohverdada midagi, mis temale ei kuulunud. Kui aga mõtleme selle all teatava põhimõtte ohverdamisest, siis see

⁶⁷ Kaarel Robert Pusta päevik 27.1.42 (ESL).

⁶⁸ Warren F. Kimball, *Forged in war: Churchill, Roosevelt and the Second World War* (London, 1997), 100.

⁶⁹ Tsiteerinud Kimball, *Forged in war*, 201.

⁷⁰ Memorandum konverentsist Valges majas, 29.5.42, FRUS 1942, vol. 3, 568j.

⁷¹ Kimball, *Forged in war*, 202.

⁷² Eduard Mark, “American policy towards Eastern Europe and the origins of the Cold War, 1941–1946: an alternative interpretation”, *The Journal of American History*, 68:2 (1981), 313–336.

⁷³ Wellesi memorandum vestlusest presidendiga, 20.2.42, FRUS 1942, vol. 3, 521; Kimball, *The juggler*, 17, 38, 123jj.

sobib arvatavasti küll. Järgnevalt uurime, kuidas jõudis Briti valitsus otsusele sõlmida nõukogulastega leping Balti riikide kulul ameeriklaste vastu seisust hoolimata. Seejärel vaatame, miks lisasid inglased lepingu kavasse reservatsioonid Balti rahvaste emigreerumisõiguse ja Poola idapiiri kohta ning miks nad ei soovinud teha venelastele edasisi järeleandmisi. See on seotud Briti sisepoliitikaga, mida alljärgnevas lühidalt käsitleme.

Eespool nägime, et 1942. aasta veebruari alguses otsustas Briti valitsus Ameerika Ühendriikidega Nõukogude Liidu piiride küsimuses nõu pidada. Endiselt umbusaldades inglasi, hoiatasid ameeriklased vahetult enne Edeni Moskva-visiidi algust Londonit, et mingeid salajasi leppeid ei tohi venelastega sõlmida.⁷⁴ Ameeriklaste arvates piisas täiesti Atlandi Harta põhimõtetest. Riigidepartemang sai varakult teada Edeni plaanist Balti riigid loovutada ning tänu sellele valmistuti juba ette ametliku järelepärimise saabumiseks.⁷⁵ Sumner Welles koostas president Rooseveltile mahuka memorandumi, milles vaeti Nõukogude Liidu 1941. aasta piiride taastamise nõuet.⁷⁶ Presidenti hoiatati, et ilma mingi kahtluseta on Nõukogude valitsusel "Euroopa suhtes meeletud ambitsioonid". Seetõttu olevat Ameerika Ühendriigid ja Suurbritannia varem või hiljem sunnitud välja ütleva, et nad ei saa kõigile nõudmistele järele anda. Nõunike arvates oli õigem võtta vankumatu hoiak pigem praegu, kui taanduda ja olla sunnitud võtma tõrjuv seisukoht hiljem, kui meie positsioonid on juba üldise põhimõtte hülgamise tõttu nõrgenenud.⁷⁷

17. veebruaril 1942 esitaski Briti suursaadik Halifax presidendile Briti valitsuse palve anda nõusolek Inglise-Vene leppele. Kui riigidepartemang – ja võib-olla ka Churchill – tõesti lootsid, et Roosevelt teeb Edeni plaanidele kiire lõpu, pidid nad pettuma. President sõnas lord Halifaxile, et tema hinnangul on küsimus peamiselt asja esitamise viisis.⁷⁸ President leidis, et pole soovitatav laskuda liigsetesse detailidesse, sest see tähendaks salalepet, kuid britid ja ameeriklased võiksid teha vihje taolise skeemi suunas, mis usaldaks Balti riikide välis- ja kaitsepoliitika Nõukogude Liidule.

Riigidepartemangu juhtkond oli presidendi esituses ilmselgelt pettunud.⁷⁹ Järgnevalt oligi põhiküsimuseks, kas riigidepartemangul läheb

⁷⁴ Hull Winantile, 5.12.41, FRUS 1941, vol. 1, 194–195.

⁷⁵ Briti suursaadik Stafford Cripps avaldas 5. jaanuaril USA konsulile Moskvast arvamust, et Suurbritannia peaks nõustuma kõigi Nõukogude Liidu soovidega ning USA-l tuleks sellega leppida.

⁷⁶ Hulli memorandum, 4.2.42, FRUS 1942, vol. 3, 505–512.

⁷⁷ Hulli memorandum, 4.2.42, FRUS 1942, vol. 3, 510.

⁷⁸ Halifax Foreign Office'ile, 20.2.42, CAB 66/24 (TNA).

⁷⁹ Wellesi kõnelus Halifaxiga, 18.2.42, FRUS 1942, vol. 3, 517.

korda veenda presidenti oma arvamusest loobuma. Sumner Wellesi arvates oli Balti küsimuse puhul tegu kõige olulisema poliitilist laadi küsimusega, mis oli Inglise-Ameerika suhetes sõja algusest peale üles kerkinud.⁸⁰ Aseriigisekretäri arvates olid Briti ja USA valitsused teelahkmel: Ühendriikide jaoks oli küsimus selles, kas liitlased soovivad Atlandi Harta põhimõtteid kaitsta tegudes või vaid sõnades.⁸¹ 20. veebruaril informeeris Welles Halifaxi oma jutuajamisest presidendiga. Pärast Briti ettepaneku põhjalikku uurimist olevat presidendile tulnud meelde vaid üks sõna ja see oli “provintslilik”.⁸² Roosevelt leidis, et Nõukogude Liidul on küll legitiimne õigus julgeolekule, kuid seda võimaldab ka Atlandi Harta, mis näeb ette Saksamaa relvitustamist. President olevat lubanud ise suursaadik Maxim Litvinovi kaudu Staliniga ühendust võtta ning ta olnud kindel, et jõuab soodsamale kokkuleppele.⁸³ Roosevelti ettepanek tekitas solvumist inglastes, kelle arvates pani president britid piinlikku olukorda – Moskva soovis lepingut ju inglaste, mitte ameeriklastega. Ent idee meeldis Churchillile, kes arvatavasti eeldas, et Roosevelt lahendab küsimuse ta enda välisministri edukamalt. Roosevelti sekkumisest Briti-Nõukogude läbirääkimistesse ei tulnud aga midagi välja, sest Moskva taolist vahetalitust ei aktsepteerinud.

Seni Edeni plaane tõrjuda püüdnud Churchill tegi pärast Roosevelti vahenduse läbikukkumist järsu pöörde ning asus Edeni tegevuskava toetama. Peaministri meelemuutuse peamiseks põhjuseks olid muutused sisepoliitikas. Nagu eespool mainitud, toimus 18. veebruaril Sõjakabinetis jõudude ümbermängimine, mille tulemusena ei saanud Churchill enam nii selgelt domineerida, ja see ilmnes just hoiakutes Nõukogude Liidu suhtes.⁸⁴ Näiteks kaasati valitsusesse Stafford Cripps, kes oma Nõukogude-lembese kampaaniaga oli muutunud valitsusele liiga ohtlikuks opositsionääriks.⁸⁵ Võttes Crippsi valitsuse liikmeks, õnnestus Churchillil küll eemale juhtida vasakpoliitiku taotlused peaministri kohale, ent

⁸⁰ Wellesi kõnelus Halifaxiga, 18.2.42, 1942, FRUS 1942, vol. 3, 519.

⁸¹ Halifax Foreign Office'ile, 20.2.42, CAB 66/24 (TNA).

⁸² Wellesi memorandum vestlusest presidendiga, 20.2.42, FRUS 1942, vol. 3, 521.

⁸³ 18. märtsil kirjutas Roosevelt Churchillile: “Ma tean, et Te ei solu, kui olen julgalt otsekohene ja ütlen Teile, et minu arvates suudan ma isiklikult Staliniga paremini toime tulla kui Teie või Teie välisministeerium või minu riigidepartemang. Stalin vihkab südamest kõiki Teie tähtsamaid inimesi. Ta arvab, et mina meeldin talle rohkem, ning ma loodan, et ta arvab nii ka edaspidi.” Warren F. Kimball, *Churchill & Roosevelt: the complete correspondence* 3 vols. (Princeton, NJ., 1984), vol. 1, 421.

⁸⁴ The war diaries of Oliver Harvey, 104.

⁸⁵ Paul Addison, *The road to 1945: British politics and the Second World War* (London, 1975), 190–210.

ta oli sunnitud järele andma Balti küsimuses. Sisepoliitilistes võitlustes vajas Churchill Edeni tuge, kes küll ka ise ihales peaministriametit, ent jäi siiski isiklikult lojaalseks. Tulemuseks oli 7. märtsi telegramm Rooseveltile, milles Churchill avaldas presidendile survet, et see annaks järele Stalini nõudmistele. Churchilli sõnul olid sõja üha suurenevad raskused sundinud teda kogu küsimust ümber hindama ning nüüd arvavat ta, et Atlandi Harta ei tohiks seista ees Venemaa 1941. aasta piiride taastamisel. Churchill kirjutab ka, et nõukogulased olevat Balti riike okupeerides rakendanud “ränka vaenuliku elemendi likvideerimist”. Võib-olla pidas ta silmas, et kuna Stalin oli likvideerinud Balti riikide eliidi, polnud neid riike niikuinii võimalik taastada. Oli kuidas oli, Churchill igatahes lootis, et Roosevelt annab inglastele küsimuse lahendamiseks vabad käed.⁸⁶

Londoni suurenev surve näis avaldavat Rooseveltile vastupidist mõju.⁸⁷ Tulemuseks oli Roosevelti eitav vastus Litvinovile: avaliku arvamuse tõttu ei saavat president enne sõja võitmist nõustuda ühegi piirilepinguga.⁸⁸ Moskva vastas sellele, et Ameerika arvamus võetakse teadmiseks, kuid lepe soovitakse sõlmida siiski inglastega.⁸⁹ Briti valitsusel oli nüüd valida, kas minna Washingtoni arvamusest hoolimata edasi või loobuda lepingust Moskvaga. Sõjakabinet arutas olukorda 25. märtsil. Välisminister arvas, et ameeriklaste hoiakust ei tasu hoolida. Igasugune viivitus olevat ohtlik, sest salajased kõnelused nõukogulastega võivad avalikuks tulla.⁹⁰ Sõjakabinet üldiselt nõustus Edeniga ning otsustas teatada ameeriklastele vajadusest valitud kursil edasi liikuda. Presidendile selgitati, et Euroopa riigina peab Suurbritannia sõjajärgset koostööd võitjariigi Nõukogude Liiduga niivõrd oluliseks, et ei saa riskida Inglise-Vene suhete madalseisus hoidmisega. Presidendi paluti oma vastuseisu avalikult mitte väljendada.⁹¹

Nagu nägime, oli Edeni peamine eeldus Balti riike loovutades, et selle abil on võimalik võita Stalini usaldus. Teine oluline oletus oli, et see meeli-

⁸⁶ Churchill Rooseveltile, 7.3.42, Kimball, *Churchill & Roosevelt*, 1, 394–395 (vt ka foto ajakirja kaanel).

⁸⁷ Ameeriklasi ärritasid inglaste sammud, mis näisid katsetena USA-d avalikult survestada. Neile ei meeldinud näiteks Stafford Crippsi intervjuu 7. märtsil ajakirjades *Daily Mail* Suurbritannias ja *Life* USAs, millest minister Cripps teatas, et omal ajal rööviti Balti riigid bolševikelt Venemaa “strateegiliseks nõrgestamiseks”. Cripps arvas ka, et “ei tohi eksisteerida väikseid riike Nõukogude tööstuse elutähtsate sõlmpunktide lähedal”, vt Halifaxi memorandum, 12.3.42, PREM 3/399/8 (TNA); Miner, *Between Churchill and Stalin*, 216.

⁸⁸ *The war diaries of Oliver Harvey*, 109.

⁸⁹ Eden Kerrile, 17.3.42, FO 954/25A (TNA); Eden Kerrile, 23.3.42, FO 954/25A (TNA).

⁹⁰ W.M. (42) 37th conclusions, 27.3.42, CAB 65/26 (TNA).

⁹¹ Eden Halifaxile, 26.3.42, CAB 66/24 (TNA).

tab nõukogulasi tegema omapoolseid järeleandmisi. Sellele tuginedes lisasid britid 13. aprillil Maiskile esitatud lepingu kavasse järgmised “vastu-teened”:

- 1) Moskva lubab Balti rahvastel nende soovi korral vabalt emigreeruda;
- 2) lepingu osapooled julgustavad regionaalsete konföderatsioonide tekki- mist Kesk- ja Kagu-Euroopas;
- 3) Moskva lubab Balti rahvastele teatavat autonoomiat;
- 4) Moskva kinnitab, et kõnesolev kokkulepe Nõukogude piiride osas ei puuduta Poola idapiiri ning Briti valitsus jääb ka edaspidi selles küsi- muses huvitatud pooleks.⁹²

Esimese ja kolmanda punkti lisasid inglased kavasse Roosevelti palvel. Kõneluste kulgu arvesse võttes oli kõige olulisemaks just neljas – Poola klausel.

Stalini vastus saabus 1. mail ja see lükkas tagasi Edeni kõik neli ette-panekut.⁹³ Tõenäoliselt lähtus Stalin NKVD poolt 1. mail esitatud luure- andmetest, mille järgi olevat inglased nõus jätma Poola idapiiri küsimuse Poola ja Nõukogude Liidu vaheliseks asjaks. Ilmselt Donald Macleani infole toetudes võis Stalin ka uskuda, et London oli saanud Washingto- nilt lepingu sõlmimiseks täieliku heakskiidu.⁹⁴ Seekord Stalini agendid eksisid. Tegelikult ei soovinud Briti valitsus järele anda ning Stalini järsk vastus vähendas Moskva võimalusi saavutada soodne leping. Eden kurtis Maiskile, et nõukogulased polnud vähimalgi määral tulnud vastu brittide soovile muuta kokkulepe Briti ja Ameerika avalikule arvamusele suupä- rasemaks.⁹⁵ Veelgi hullemaks muutis asja Maiski pealekäimine, et London peab Moskvaga sõlmima salajase pakti, mis annaks Nõukogude Liidule õiguse annekteerida Petsamo ja sõlmida vastastikuse abistamise lepingud Soome ja Rumeeniaga. Omalt poolt oli Kreml nõus loovutama brittidele sarnased õigused Belgia ja Hollandi suhtes.⁹⁶ Absurdsusse kalduv ette- panek pani kahtlema ka lepingu suurimad toetajad. Oliver Harvey kom- menteeris oma päevikus:

“See ajab mind naerma. Just bolševikud olid need, kes 1917. aastal aval- dasid eelmise sõja ajal sõlmitud salajased lepped ning asetasisid demokraat-

⁹² Foreign Office Kerrile, 13.4.42, FO 954/25 (TNA).

⁹³ Edeni memorandum, 1.5.42, FO 954/25 (TNA).

⁹⁴ NKVD esimese valitsuse luurearuanne 1. mail 1942, *Pribaltika i geopolitika*, 182–183.

⁹⁵ Edeni memorandum, 16.4.42, FO 954/25 (TNA).

⁹⁶ Juttu oli ka baaside rajamisest vastavalt Soomes ja Rumeenias ning Belgias ja Hol- landis, Edeni memorandum, 1.5.42, FO 954/25A (TNA).

likud riigid piinlikku olukorda. Seda nii tõsiselt, et vähemalt Tema Majesteedi valitsus õppis ning otsustas mitte kunagi sõlmida salajast lepet, isegi mitte Stalinile meeldimiseks.⁹⁷

Harvey oli lootnud, et Stalin "ei tee asju kauplemisega keeruliseks", sest vastasel korral ta oma lepingut ei saa.⁹⁸ Ent just see oligi juhtunud: Stalin tegi nüüd näo, et on Balti riigid juba kätte saanud ning võib esitada uusi nõudmisi. Alexander Cadogan ironiseeris oma päevikus, et just Eden, kes oli olnud Müncheni vastu, pani lootusi lepituspoliitikale. Cadogani arvates oleks olnud õigem öelda venelastele, et tahame küll koostööd, kuid sõjajärgsete piiride küsimust arutada ei saa. Nagu Cadogan märkis, oli Eden ohverdanud küll põhimõtted, kuid sõprust venelastega polnud siiski saavutatud. Selle asemel oli ta asetanud end veelgi suurema surve alla.⁹⁹

Läbirääkimised kippusid kiiva kiskuma mitte ainult venelaste järelandmatuse, vaid ka sisepositiooni tõusu tõttu. Ähvardav sisepoliitiline kriis nõudis Edenilt märgatavat julgust, et oma poliitilist liini jätkata.¹⁰⁰ Eden oli püüdnud hoida läbirääkimisi ainult valitsuse siseringi teada, ent aprilli keskpaigas läksid kuulujutud siiski liikvele.¹⁰¹ Tõsine ohusignaal tuli Konservatiivide Partei välispoliitika komiteelt. 24. aprillil kirjutas parlamendi erasekretär peaminister Churchillile, et kuluaarides olevat leppele tunda märgatavat vastuseisu. Rahvaesindajad imestanud, milleks sõlmida leping praegu, selle asemel, et oodata ära Saksa kevadise rünnaku tulemused, mille tagajärjel Venemaa ei pruugi enam olla nii tugeval läbirääkimiste positsioonil. Harvey Watti sõnul räägiti palju uuest ja veel hullemast Münchenist ning ta järeldas, et vastuseis võib väga kiiresti areneda tõsiseks sisepoliitiliseks kriisiks.¹⁰² Sisepoliitilist kriisi ennustas ka James Stuart, valitsuse *Chief Whip*, kes juhtis tähelepanu 21. mail alamkojas esitatud arupärimistele.¹⁰³ Mitmed mõjukad isikud pöördusid protestikirjadega Edeni või otse peaministri poole.¹⁰⁴ Nende hulgas olid lordkants-

⁹⁷ Päeviku sissekanne 2.5.42, *The war diaries of Oliver Harvey*, 120.

⁹⁸ Päeviku sissekanne 22.4.42, *The war diaries of Oliver Harvey*, 118.

⁹⁹ Päeviku sissekanne 3.5.42, *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 449.

¹⁰⁰ Elisabeth Barker, *Churchill and Eden at war* (London, 1978), 24of.

¹⁰¹ Bridges'i arvamus dokumentide ringlusest, 11.5.42, FO 954/25A (TNA); Eden peaministrile, 14.5.42, FO 954/25A.

¹⁰² Extract from report by parliamentary private secretary, 24.4.42, PREM 3/399/8 (TNA).

¹⁰³ *Chief whip* on sisuliselt fraktsioonijuht Briti parlamendis, kes vastutab distsipliini eest hääletustel, jne. Õhuväe eskadrillikomandör James, House of Commons, Parliamentary Debates, vol. 380, no. 69, cols. 361/2, 21.5.42; Churchill Edenile, 16.1.44, PREM 3/399/6 (TNA).

¹⁰⁴ Cazalet Edenile, 17.4.42, FO 954/25A; Nicolson Edenile, 24.4.42, FO 954/25A; Robert Rhodes James, *Victor Cazalet: a portrait* (London, 1976), 276.

ler John Simon ja rida usuliidreid, kes väljendasid kirikute vastumeel-
sust “amoraalse” leppe suhtes.¹⁰⁵ Churchill saatis kirjad edasi Edenile, kuid
välisminister ei lasknud end kõigutada. Tema arvates olid teated kriisist
liialdatud. Lepingu vastased olid tema sõnul ise kõige suuremad Mün-
cheni sobingu pooldajad ning pealegi võis “alati leida argumente igasuguste
sammude vastu, olgu sõja- või diplomaatia asjades”.¹⁰⁶ Churchill seevastu
oli häiritud ning püüdis veenda Edenit laiendama inimeste ringi, keda
informeerida eelolevast lepingust.¹⁰⁷ Eden seda vajalikuks ei pidanud.

Kuigi Eden ei loobunud mõttest leping sõlmida, ei julgenud ta enam
Moskvale edasisi järeleandmisi teha. Nii et kui Molotov saabus Londo-
nisse ja esitas Poola osas nõudmisi, kohtas ta Edeni jäika vastuseisu. Ent
Briti valitsus oli igal juhul valmis loovutama Balti riigid ja osa Rumeeniast
Nõukogude Liidule.¹⁰⁸ Miks Moskva pakkumist vastu ei võtnud, on järg-
mise peatüki põhiküsimus.

Miks Nõukogude Liit loobus territoriaalsetest nõudmistest?

Pärast pingelisi läbirääkimisi Molotoviga, mille jooksul kumbki pool
järele ei andnud, loobus Moskva territoriaalsetest nõudmistest hoopiski.
Briti-Nõukogude sõprusleping 26. mail 1942 ei sisaldanud piiride küsi-
must. Seletuseks, miks Moskva nõudmised jättis, on ajalookirjutuses too-
dud Punaarmee kaotused sõjaväljal 1942. aasta mai teisel poolel. Steven
Merrit Miner väidab, et sõjaline katastroof Harkovi lahingus sundis nõu-
kogulasi muutma taktikat diplomaatias, sest nüüd tajuti eriti teravalt lää-
neliitlaste, eriti ameeriklaste sõjalise abi olulisust.¹⁰⁹ Mineril argumendil
on jumet. Näib tõepoolest, et Moskva püüdis diplomaatiat kooskõlastada
sõjaliste ettevõtmistega, nii et diplomaatilisi käike toetaks edu sõjaväljal.
Eespool oli juba juttu sellest, et Punaarmee edu 1941. aasta detsembrikuus
tõstis Stalini enesekindlust nii palju, et ta pidas võimalikuks esitada ter-
ritoriaalseid nõudmisi. Näib, et ka 1942. aasta maikuus püüdis Moskva
saata Molotovi Londonisse ajal, mil pidid selguma Punaarmee Harkovi all

¹⁰⁵ Näiteks Gloucester’ piiskop, Inglise kiriku välispoliitika nõukogu esimees, kes oli lähedastes suhetes August Tormaga, vt: Gloucester’ piiskop Tormale, 3.7.42 (ESL), Torma Gloucester’le, 7.8.42 (ESL) ning kardinal Hinsley, Westminsteri peapiiskop ehk Briti katoliiklaste kõrgeim ametimees, vt Westminsteri peapiisop peaministrile, 17.3.42, PREM 4/32/9 (TNA).

¹⁰⁶ Eden Churchillile, 14.5.42, FO 954/25A (TNA); Barker, *Churchill and Eden*, 240.

¹⁰⁷ Churchill Edenile, 13.5.42, FO 954/25A (TNA).

¹⁰⁸ Sõjakabineti protokollid, 4.5.42, CAB 65/30; Edeni memorandum, 6.5.21, WP(42) 193 CAB 66/24 (TNA).

¹⁰⁹ Miner, *Between Churchill and Stalin*, 257jj.

ette võetud pealetungi tulemused.¹¹⁰ Molotovi saabudes 21. mail oli Har-kovi teine lahing alles täies hoos ning Stalin veel Punaarmee väljavaadete suhtes optimistlik.

Ilmselt luureandmetest lähtudes võttis Molotov kohe alguses väga jäiga hoiaku. Ilmselt arvasid tema ja Stalin, et britid on järeleandmisteks põhi-mõtteliselt valmis ja selleks tuleb lihtsalt kannatlik olla. Tuleb ka tähel-dada, et väga jäik stiil oli Stalini ja Molotovi diplomaatia eripära.¹¹¹ Kohe esimesel kohtumisel inglastega teeskles Molotov, et Balti küsimus on juba lahendatud.¹¹² Nõukogude komissar ignoreeris täielikult tõsiasja, et bri-tid olid selles küsimuses teinud omapoolse järeleandmise, ning väitis, et hoopis Moskva oli teinud järeleandmise, olles nõus Poola küsimuse lahendamist edasi lükkama. Meenutame, et britid tahtsid lepingusse sises-tada punkti, et Suurbritannia on jätkuvalt huvitatud osapool Poola ida-piiri küsimuse lahendamises. Selle oli aga Stalin kindlalt tagasi lükanud. Nüüd väitis Molotov, et Moskva teeb “järeleandmise”, kui ei nõua ka Poola idapiiri paikapanemist kõnesoleva lepinguga ning on nõus jätma Poola küsimuse lahendamise Poola ja Nõukogude Liidu kahepoolsete läbirää-kimiste asjaks. See küsimus lahendatakse Poola ja Nõukogude Liidu vahel “kõige sõbralikumal viisil”, väitis Molotov. Samal ajal ei jätnud aga Molo-tov mingit kahtlust, et Nõukogude Liit on valmis leppima Poolaga kokku ainult oma tingimustel, mis tähendas 1941. aasta piiride taastamist ja Poola läände nihutamist. Väliskomissar leidis, et sobiva vastuteenena võiksid inglased loobuda poolakate toetamisest.¹¹³ Moskva võivat Londoniga kok-kuleppe sõlmida vaid siis, kui Nõukogude “miinimumtingimusi” arvesse võetakse. Miinimumnõue oli seega 1941. aasta piiride taastamine.

Eden ei andnud Poola küsimuses järele, meenutades, et London on seotud 1939. aasta 25. augusti Poola-Briti lepingus ja 1941. aasta 30. juulil Briti

¹¹⁰ Väliskomissari oodati Londonis juba aprilli lõpus, kuid reisi lükati mitu korda edasi, Edeni memorandum, 13.4.42, FO 954/25A (TNA); Stalin Churchillile, 22.4.42, FO 954/25A (TNA).

¹¹¹ Vt. Vladimir O. Pechatnov, “The allies are pressing on you to break your will...”: foreign policy correspondence between Stalin and Molotov and other politburo members, September 1945–December 1946”, *CWIHP working paper*, no. 26 (Washington, DC., 1999).

¹¹² Esimene kohtumine Churchilliga toimus 21. mail, osalesid ka Eden, Attlee, Cado-gan ja Sargent. Molotoviga kohtumise stenogramm, 21.5.42, WP (42) 220 CAB 66/24 (TNA).

¹¹³ Molotov küsis retooriliselt: “Milliseid järeleandmisi on TMV nõus tegema?” Molo-toviga kohtumise stenogramm, 21.5.42, WP (42) 220 CAB 66/24 (TNA). See tõenäoli-selt ärritas britte küllaltki palju, nagu peegeldavad Cadogani päevikud, vt *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 453.

deklaratsioonis antud lubadustega.¹¹⁴ Inglise olid lubanud mitte tunnustada territoriaalseid muutusi, mis toimusid pärast 1939. aasta augustit, ning tunda ka edaspidi huvi Ida-Euroopa piiride vastu. Kuna kumbki pool järele ei andnud, jooksid läbirääkimised ummikusse. 23. mail tulid aga britid välja alternatiivse lepinguga, mis nägi ette sõpruse ja koostöö lepingu sõlmimist 20 aastaks ning ei sisaldanud territoriaalseid klausleid.¹¹⁵ Molotovi esimene reaktsioon oli eitav ning pooled jätkasid tulutut kauplemist ka 23. ja 24. mail.

Ent 24. mai hilisõhtul teatas Molotov ootamatult, et talle meeldib uus leping “rohkem, kui ta oli osanud arvata”.¹¹⁶ See järsk muutus tuli inglastele täieliku üllatusena ning on jäänud veidi arusaamatuks episoodiks tänaseni. Britid tegid kaks järeldust, millest kumbagi ei saa tänaste teadmiste valguses pidada õigeks. Esiteks arvasid nad, et murrangu ajendiks oli olnud Molotovi vestlus USA suursaadiku Winantiga 24. mai õhtul, milles Winant oli informeerinud komissari Ameerika tugevast vastuseisust lepingule.¹¹⁷ Ajaloolased on selle idee üle võtnud ning väitnud, et Moskva sai nüüd aru, kui suur on USA vastuseis, ning loobus territoriaalsetest nõudmistest.¹¹⁸ Tegelikult ei saanud Winanti sõnadel olla mingit mõju lihtsal põhjusel, et Molotovil polnud aegagi Moskvale sellest kõnelusest raporteerida. Ent selle valearvamuse eelduseks on ka kujutlus, et Molotovile olid läbirääkimiste pidamiseks antud laialdased volitused. See oligi teine oluline järeldus, mille Briti valitsus tegi.¹¹⁹ Tegelikult tõestab Molotovi ja Stalini kirjavahetus hoopis vastupidist: Molotov ei astunud ühtki sammu Stalini heakskiiduta.¹²⁰

Steven Miner on õigesti märkinud, et Molotovil polnud mingit voli pöörete tegemiseks Nõukogude välispoliitikas. Peamiseks Moskva meele muutuse põhjuseks peab Miner seda, et sõjalise katastroofi tõttu, mis tuli ilmsiks 23.–24. mai paiku, oli Stalinil rohkem põhjust ameeriklaste arvamusega arvestada.¹²¹ Nimelt oli Stalin andnud 12. mail käsu alustada ulatuslikku rünnakut Izjumi eendi juures Ukrainas, ent Punaarmee rün-

¹¹⁴ Rzheshesky, *War and diplomacy*, 73.

¹¹⁵ *The diaries of Sir Alexander Cadogan*, 5.5.42, 450.

¹¹⁶ W.M.(42) 66th conclusions, 25.5.42, CAB 65/26 (TNA).

¹¹⁷ Churchill Rooseveltile, 27.5.42, FO 954/25A (TNA).

¹¹⁸ Vt nt Sergei Kudryashov, “Diplomatic prelude: Stalin, the Allies and Poland”, *Stalinism in Poland, 1944–1956*, ed. by A. Kemp-Welch (London, New York, 1999), 25–40.

¹¹⁹ Eden rääkis Sikorskile, et Molotov oli tõenäoliselt saanud Stalinilt väga laialdased volitused. Sikorski arvas, et Stalin andis järele, kuna tundis end antud hetkel ebakindlalt, vt: Sikorski ja Edeni kõnelus, 8.6.42, *Documents on Polish-Soviet relations*, 364.

¹²⁰ Rzheshesky, *War and diplomacy*.

¹²¹ Miner, *Between Churchill and Stalin*, 259.

naku hoog rauges kiiresti ning arenes 20.–30. mail hoopis ümberpiiramislahinguks, mille tulemusena võtsid sakslased vangid rohkem kui 200 000 Punaarmee sõdurit. See murdis idarinde tasakaalu ning järgnevalt võis *Wehrmacht* alustada jõulist sõustu Kaukasuse ja Stalingradi suunas.¹²² Võib olla tõsi, et Stalin muutis oma taktikat kaotuste tõttu, ent endiselt jääb arusaamatuks, miks võeti läbirääkimiste uueks aluseks sõpruse ja koostöö leping, kuigi oleks võinud ka loobuda nõudmistest Poola osas ning võtta, mida neile pakuti – s.o Balti riigid. Kui nad oleksid seda teinud, oleks 1942. aasta mais sõlmitud Suurbritannia ja Nõukogude Liidu vahel leping, millega London oleks tunnustanud Nõukogude Liidu õigusi Balti riikidele. Miks Stalin sellest võimalusest loobus?

Stalin võis oletada, et sõda lõpeb mingil moel juba 1942. aasta jooksul. Keegi ei võinud sel ajal ette näha, et sõda kestab veel kolm aastat ning lõpeb Saksamaa täieliku kapitulatsiooniga. Selleks, et olla valmis võimalikeks vaherahuläbirääkimisteks, oli Stalin võtnud kasutusele taktika, millega survestas lääneliitlasi nii palju kui võimalik, et saada tunnustus Nõukogude Liidu uutele piiridele.¹²³ Stalinile oli eriti oluline saada tagasi alad, mis ta oli vallutanud koostöös Hitleriga, sest nende piirkondade kaotamine oleks näidanud tema 1939.–41. aastatel teostatud välispoliitika läbikukkumist. Garantiid nendele piiridele oli vaja nii sisepoliitilistel kaalutlustel kui ka valmistumiseks võimalikeks läbirääkimisteks.

Nõukogude Liidu sõjalised kaotused muutsid olukorda täielikult. Stalini seisukohast lükkus sõja lõpp nüüd hoomamatusse tulevikku ning polnud mõtet piiriküsimustega peale käia. Ent ikkagi jäi Stalinile võimalus võtta vastu Briti pakkumine ning saada tunnustus Balti riikide annekteerimisele. Vastuteenena oleks Stalin pidanud tunnustama Briti huve Poola-Nõukogude piiri küsimuses. On äärmiselt huvitav, et selline “vastuteene” ei tulnud Moskva seisukohast kõne allagi. Stalin tahtis tagasi saada kõiki vallutusi Hitleri ja Stalini pakti ajast ning ei nõustunud Briti “kompromissiga”, millega oleks saanud Balti riigid, kuid pidanuks võib-olla loobuma Ida-Poolast.

Miks taoline kompromiss Stalinile ei sobinud? Tõenäoliselt selle pärast, et see oleks implitseerinud, et Ida-Poola annekteerimine oli illegaalne samm. Moskva ei saanud seda tunnustada, sest muuhulgas oleks see tähendanud kaotust vaidluses Poola valitsusega selle üle, kas Poola

¹²² Miner, *Between Churchill and Stalin*, 258; vt ka David Glantz, Jonathan House, *When titans clashed: how the Red Army stopped Hitler* (Lawrence, KS., 1995), 108–125.

¹²³ Molotov mäletas, et nad pidid võimalikult tugevat survet avaldama kõigis küsimustes, vt: *Molotov remembers: inside Kremlin politics. Conversations with Felix Chuev*, ed. by Albert Resis (Chicago, 1993), 46–48.

idaprovintside elanikest said pärast 1939. aastat Nõukogude kodanikud või mitte. Just seda oli Moskva ametlikult kinnitanud 1. detsembril 1941. Kõige otsesemalt puudutas deklaratsioon sadu tuhandeid Poola kodanikke, kelle Moskva oli deporteerinud Nõukogude Liidu sisealadele aastatel 1939–41.¹²⁴ Esialgu määrust siiski rakendama ei asunud ning alles pärast Stalingradi lahingut, kui väljavaated Poola vallutamiseks muutusid käegakatsutavaks, sunniti Nõukogude kodakondsus peale sadadele tuhandetele Poola elanikele.¹²⁵

Stalin ei tahtnud, et Balti ja Poola küsimusi lahendataks eraldi, tema eesmärk oli tagasi saada kõik 1939.–41. aastatel annekteeritud territooriumid. Kõnesolev leping oleks küll andnud tagasi Balti riigid, kuid Moskva oleks pidanud tunnistama Londoni õigust sekkuda Poola ja Nõukogude Liidu vahelistesse vaidlustesse. Seepärast võis Edenil lepingut kavandades isegi õigus olla, et vaatamata Balti rahvaste ohverdamisele aitab leping ohjeldada Nõukogude imperialismi Ida-Euroopas. Selles valguses muutub ka mõistetavamaks selgitus, mille Stalin saatis Molotovile, põhjendades uue leppe paremust:

“See ei sisalda piiride julgeolekut, kuid võib-olla polegi see halb, sest nii jäävad meie käed vabaks. Piiride küsimuse, või kui olla täpsem, küsimuse piiride garantiidest meie maa ühes või teises regioonis, otsustab jõud.”¹²⁶

Stalini selgitus näitab, et Moskva ei talunud piirangute seadmist tema tegevusvabadusele Ida-Euroopas. Kui diplomaatia ei suutnud Nõukogude Liidu huve kaitsta, pidi otsustavaks saama sõjaline jõud. Hoolimata sellest, et 1942. aasta kevadel marssis Punaarmee sõdur veel mitte läände vaid itta.

Kokkuvõte

1942. aasta mais sõlmisid Suurbritannia ja Nõukogude Liit kahekümneks aastaks vastastikuse abistamise lepingu. Briti valitsus esitas lepet kui Briti diplomaatia võitu, sest see olevat tugevdanud Hitleri-vastast koalitsiooni ning samal ajal hoidnud ülal Atlandi Harta põhimõtteid. Poolale antud

¹²⁴ *Documents on Polish-Soviet relations*, 227j. Moskva avaldus oli otseses vastuolus Nõukogude-Poola lepinguga 30. juulist 1941. Jan Grossi arvestuste kohaselt evakueeriti või läksid vabal tahtel Nõukogude Liidu aladele umbes 1,25 miljonit ning deporteeriti kas vangide või küüditatutena 900 000 Poola kodanikku, vt Jan Gross, *Revolution from abroad: the Soviet conquest of Poland's western Ukraine and western Belorussia* (Princeton, NJ., Oxford, 2002), 193–197.

¹²⁵ *Documents on Polish-Soviet relations*, 432.

¹²⁶ Rzhesheshevsky, *War and diplomacy*, 122.

kinnituste kaudu arvasid ka Eesti, Läti ja Leedu esindajad, et kuigi ülearuks optimismiks pole põhjust, parandasid Balti riigid siiski oma positsioone.¹²⁷

Tegelik olukord oli teine. Suurbritannia valitsus ei informeerinud oma liitlasi sellest, et salajastel kõnelustel olid nad sisuliselt andnud järele Moskva nõudmistele Balti riikide osas. Nagu hiljem ilmnes, olid Briti järeleandmistel kaugeleulatuvad tagajärjed mitte ainult Balti riikidele, vaid Euroopale laiemalt. Sõja lõpuperioodil tunnistas Eden, et Balti riikide loovutamise nõrgendas Suurbritannia võimalusi ohjeldada Nõukogude ekspansionismi Ida-Euroopas. 1944. aastal kirjutas ta Churchillile:

“Ma kardan, et meie mõjujõudu (*powers of leverage*) on oluliselt nõrgendanud asjaolu, et avalikult või privaatsest oleme juba järele andnud nende [Nõukogude Liidu] nõudmistele Balti riikide ja Bessaraabia suhtes.”¹²⁸

Kui Eden seda kirjutas, olid 1942. aasta kevadiste otsuste tagajärjed täie teravusega ilmsiks tulnud. Oma kirjas peaministrile kirjutas välisminister Eden, et kuigi vastastikuse abistamise leping ei sisaldanud midagi piiride kohta, andis Briti valitsus selles küsimuses Nõukogude Liidule lubadusi, mida kinnitavad ka kõneluste stenogrammid:

“Kui härra Molotov oli selles riigis 1942. aasta maikuu, väljendas T[ema] M[ajasteedi] valitsus valmisolekut sõlmida lepingu, mille sõnastuses oli kokku lepitud nii, et see tähendas Nõukogude Liidu Balti riike puudutavate nõudmistele tunnustamist.”¹²⁹

Välisminister järeldas, et britid ei saa Balti riikide heaks enam midagi teha, sest nad peavad antud lubadusest kinni pidama. Ta soovitas aga, et otsusest ei tohiks enne rahukonverentsi avalikult rääkida, sest muidu oleks Londonil paksu pahandust avaliku arvamuse ning ameeriklastega.¹³⁰

Järgnevalt võtan lühidalt kokku artikli teesid. Suurbritannia otsusele Moskva nõudmistele järele anda avaldas mõju üldine kujutlus Nõukogude Liidust, mis oli olnud võrdlemisi roosiline juba enne sõda, kuid muutus üha positiivsemaks pärast Hitleri kallaletungi 1941. aasta juunis. Sellele aitas kaasa Briti valitsuse tsensuuripoliitika, mis kärpis näiteks Balti riikide diplomaatide võimalusi oma riikide huve kaitsta. Üldlevinud arvamuse kohaselt, mida esindas näiteks *The Times* ja selle toimetaja E. H.

¹²⁷ Torma Pustale, 27.6.42.

¹²⁸ Eden minute, 5.4.44, tsiteerinud: Barker, *Churchill and Eden at war*, 244.

¹²⁹ Eden Churchillile, 25.1.44, PREM 3/399/6 (TNA).

¹³⁰ Eden Churchillile, 25.1.44, PREM 3/399/6 (TNA). Churchill ja Eden jätkasid salastemist ka oma mälestustes, vt: Anthony Eden, *The reckoning* (London, 1965), 316–330; Winston Churchill, *The Second World War*, 6 vols. (London, 1948–1954), vol. 4, 300jj.

Carr, ei olnud väikeriikidel nagu Eesti, Läti ja Leedu, iseseisvat kohta Euroopa tulevases julgeolekusüsteemis. Sellest lähtudes ning lisaks eel-
dades, et Nõukogude Liit väljub sõjast Euroopa peamise jõuna, koostas välisminister Anthony Eden plaani, mille järgi tuli sõpruse nimel vene-
lastega ohverdada Balti riigid.

Briti valitsuse otsusel olid loomulikult tagajärjed ka liitlastevahelistele suhetele. Käesolev artikkel vaatleski, kuidas suhtus brittide kavasse Poola, ja kõige olulisemana – kuidas suhtusid kavandatavasse Briti-Nõukogude leppesse Ameerika Ühendriigid. USA välispoliitika puhul on oluline märgata lõhet, mis jooksis riigidepartemangu ja presidendi institutsiooni vahel. Riigidepartemang võttis wilsonlike ideid rahvaste enesemääramisest väga tõsiselt ja kinnitas vastavalt korduvalt oma toetust Balti riikide iseseisvusele. Roosevelt seevastu mängis ideega suurriikide “kontserdist”, mis tema arvates panevat Atlandi Harta põhimõtted tegelikult toimima. Kui oli valida wilsonlike ideede ja suurriikidevaheliste suhete vahel, valis president pigem viimase. Siiski toetas Roosevelt vähemalt 1942. aasta kevadel oma riigisekretäri ning Briti-Nõukogude läbirääkimistele Balti riikide saatuse üle anti hukkamõistev hinnang. London otsustas siiski Balti riigid ohverdada Washingtoni eitavast suhtumisest hoolimata.

Käesolev artikkel aitab selgitada ka Stalini motiive Balti küsimuse tõstatamisel 1941. aasta detsembris. Oluliseks märksõnaks on siin Nõukogude Liidu eesmärkide järjepidevus 1939. aasta Briti-Prantsuse-Nõukogude läbirääkimiste ajast läbi Hitler-Stalini pakti perioodi 1941. aasta detsembrikuuni. Stalini nõudmised 1941. aasta lõpus olid sarnased nendega, mida ta oli esitanud Briti ja Prantsuse diplomaatidele 1939. aastal ja mis olid sobinud Hitlerile. Seepärast oli Stalini nõudmistel 1941. aasta detsembris teatav raudne loogika: tuldi tagasi küsimuste juurde, mille tõttu 1939. aasta läbirääkimised olid katkenud. Stalin jättis esialgu välja Poola idaprovintside küsimuse, teades, et Suurbritannia oli andnud Poola valitsusele teatavaid lubadusi ning oli astunud sõtta Poola pärast. Ent samal ajal oli Nõukogude valitsus alustanud Poola valitsusega vaidlust Ida-Poola staatuse üle, väites, et sarnaselt Balti riikidega kuuluvad needki alad Nõukogude Liidule.

Nõukogude Liidu poliitikat lähemalt uurides saab selgeks, et Moskva jaoks oli Balti ja Poola küsimuste puhul ennekõike tegu küsimusega 1939–40 teostatud anneksioonide legitiimsusest. Kuigi 1941. aasta detsembris esitas Stalin nõudmise vaid Balti riikide osas, näitas hilisem läbirääkimiste käik, et Moskva ei soovinud Balti ja Poola küsimusi siiski eraldada ning tahtis neid lahendada üksnes oma huvidest lähtuvalt. See oli peamine

põhjus, miks Briti-Nõukogude läbirääkimised ummikusse jooksid ning Balti riike sõlmitud lepingus formaalselt ei puudutatud.

Seni on ajaloolased pidanud peamiseks põhjuseks, miks Moskva territoriaalsetest nõudmistest loobus, sõjalise olukorra halvenemist 1942. aasta kevadel ning vajadust selle tõttu ameeriklaste arvamusega rohkem arvestada. Tegelikult oli Moskva jaoks hoopis olulisem Briti nõue, et Moskva peab tunnustama Londoni õigust sekkuda Nõukogude-Poola piiridispuuti. Molotov tuli Londonisse 1942. aasta mais kindla eesmärgiga lahendada oma huvidest lähtuvalt probleemid, mis olid tekkinud Nõukogude Liidu anneksioonipoliitikast Molotov-Ribbentropi pakti ajal. Ent inglased ei olnud nõus tegeema Poola osas edasisi järeleandmisi. Seega oli Kremli juhtkond seatud valiku ette, kas võtta vastu, mida London neile pakkus, s.o Balti riigid, ja tõenäoliselt loobuda Ida-Poolast, või üldse mitte lepingut sõlmida. Valik muutus lihtsamaks, kui britid käisid välja ettepaneku sõlmida vastastikuse abistamise leping, mis piiride küsimust ei sisaldanud. Uue lepingu atraktiivne külg oli, et see jättis Moskvale vabad käed ning võis loota, et piiride küsimuse lahendamisel muutub otsustavaks vaid jõud.

Eestile, Lätile ja Leedule oli 1942. aasta alguses Balti riikide saatuse üle peetud diskussioonidel kaugeleulatuvad tagajärjed. Olulisemad tendentsid, mis said määravaks Balti küsimuse lahendamisel, joonistusid välja just sel perioodil. Suurbritannia ei muutnud sõja jooksul seisukohta, et Nõukogude võimuga Balti riikides tuleb leppida ning hiljemalt aasta möödudes lähenes Briti vaatepunktile märgatavalt ka president Roosevelti administratsioon. 1943. aasta märtsis, Anthony Edeni visiidi ajal Washingtoni tunnistas Roosevelt, et kuigi Ameerika avalik arvamus ei lepiks Balti riikide lõpliku allaneelamisega Nõukogude Liidu poolt, ei ole realistlikult hinnates võimalik selle vastu midagi ette võtta. President leidis, et Ameerika Ühendriikidel ja Suurbritannial tuleb ilmselt tunnustada Balti riike Nõukogude Liidu osana, kuid nad peaksid seda ära kasutama selleks, et kaubelda Moskvast välja muid järeleandmisi. Ainuke, mida Roosevelt arvates Balti riikide heaks oli võimalik teha, oli paluda Moskvat korraldada neis riikides pärast sõda rahvahäätused.¹³¹ Sellise kursi võttiski Roosevelt 1. detsembril 1943 Teherani konverentsi ajal aset leidnud eraviisilisel vestlusel ÜK(b)P KK peasekretäriaga.¹³² Ent mida täpselt Roo-

¹³¹ FRUS, 1943, III: 13–14; vt ka Robert A. Vitas, *The United States and Lithuania: the Stimson doctrine of nonrecognition* (New York, 1990), 61; John Lewis Gaddis, *The United States and the origins of the Cold War* (New York, 1972), 135–136; George F. Kennan, *Russia and the West under Lenin and Stalin* (London, 1961), 357.

¹³² Bohleni märkused, FRUS, 1943, Conferences at Cairo and Teheran, 594–595; Gaddis, *The United States and the origins of the Cold War*, 138–139.

sevelt Stalinile rääkis ja kuidas Stalin seda mõistis, on juba järgmise uurimuse teema.

Nüüdseks on juba küllaltki hästi teada, miks Ameerika Ühendriigid ja Suurbritannia ei pidanud võimalikuks seista vastu Nõukogude võimu taastamisele Balti riikides. Uurimata on seevastu, kuidas Balti riikidel õnnestus nii napilt pääseda ja vältida Nõukogude võimu formaalset tunnustamist.¹³³ Peamiste liitlaste sõjaaegne poliitika lubab oletada, et *de jure* tunnustuse andmine Nõukogude okupatsioonile pärast sõda oleks varem või hiljem olnud vältimatu. Tõenäoliselt päästis Eesti, Läti ja Leedu riikliku järjepidevuse poliitika liitlaste tülli kiskumine kohe sõja lõppedes ning külma sõja puhkemine pisut hiljem. Ent need küsimused vajavad käsitlemist järgmistes uurimustes.

ABSTRACT: *The Baltic question in inter-Allied relations, 1941-1942 (part II)*

The first part of this article studied the rise of the Baltic question in British-Soviet relations in December 1941 and the subsequent discussions in Britain over the fate of the Baltic States. The second part, published in this issue, examines the position and activities of Baltic diplomats in London and Washington in 1941-42, the American attitude towards the Anglo-Soviet bargain, the British decision to concede the Baltic States and the eventual outcome of the Anglo-Soviet negotiations. The article argues that, although neither Britain nor the United States recognized the illegal annexation of the Baltic States, their actual support to the Baltic States depended on the national interests of these countries. The British government was bent on politically isolating the Baltic embassies in order to retain a free hand in foreign affairs. For this reason the Foreign Office was not allowed to discuss political matters with the Baltic diplomats. The British also isolated the Baltic embassies in terms of publicity on Baltic and Soviet affairs, so as not to be subjected to pressure by the public. As a result, the space for action was limited for Baltic diplomats. The situ-

¹³³ Probleemi üle on arutatud artiklis Lawrence Juda, "United States' non-recognition of the Soviet Union's annexation of the Baltic States: politics and law", *Journal of Baltic Studies*, 6:4 (1975), 272–290.

ation in America was more favourable for the Baltic diplomats. The U.S. Government allowed the Baltic representatives to use the frozen credits of their countries to run their embassies. They could also express their views on the Baltic and Soviet affairs publicly, so American support of the Baltic States transcended the mere recognition of their continuing existence.

Since the Baltic States could exert no influence on British policies, their main hope was to persuade the U.S. to veto British plans. Their ally in this was the Polish government in exile, which had recognized the threat that the Anglo-Soviet agreement would pose to their national interests. Although there was some support within the Polish community in exile for a deal with Moscow, so that Estonia and Latvia would join the USSR and Lithuania would join Poland, this idea was defeated. It was decided that the Polish government had to defend the principle that the Soviet frontiers of 1941 were illegitimate. An Anglo-Soviet deal over the Baltic States would have prejudiced this principle and thus weakened the Polish position with regard to the Soviet Union. The Polish government, therefore, launched a campaign against the Anglo-Soviet treaty, which had limited success in the United States but caused resentment among the British.

This article studies why the United States gave support to the Baltic States and opposed the British deal with the Soviet Union in 1942. The reason for this is not that President Roosevelt had genuine interest in the independence of small states on the Baltic. In fact, as later years showed, he did not care much for the geographical details of Eastern Europe. He had contempt for British plans because he believed that the minor questions the British seemed to be obsessed with would not have lasting importance. As long as he was not able to come to an agreement with Stalin personally on these larger principles, he adopted the view of the State Department: that the Anglo-Soviet bargain violated the Atlantic Charter and the principle of national self-determination. However, the Americans could not persuade the British to drop the plan, nor had they any influence on the Soviet decision to drop territorial claims, as they wished to believe then and later on.

This article examines anew why Moscow decided to drop territorial demands and sign a treaty with the British without reference to frontiers. Thus far historians have thought that Moscow's diplomatic turn was triggered by the Red Army's military defeats at the time of Molotov's visit to London and the recognition that Moscow would need Western military assistance. For this reason, it is argued, they had more incentive to observe

American susceptibilities with regard to their territorial claims. This article demonstrates that the Soviet diplomatic turn was induced by two factors. Firstly, the Soviet military defeats probably changed Stalin's perspectives for the future. The end of the war with Germany was put off into an unforeseeable future, thus rendering Western guarantees to Soviet frontiers useless for the time being. If Stalin had been hoping to use Western guarantees as a trump card in the negotiations for an armistice or peace, with Germany separately or with all sides, this prospect was suspended by Germany's victories in war. Secondly, Moscow did not recognize British interests in the dispute over Poland's eastern border, which Moscow regarded as exclusively a Polish-Soviet affair. The British insisted that the Anglo-Soviet deal over the Baltic States must include a clause that it did not affect the Polish question. Stalin could not accept this. Stalin had possibly learned from intelligence reports that the British were prepared to give way on the Polish question, which explains the obstinacy of Molotov in London. As Stalin saw that British concession was not forthcoming and the Red Army's defeats changed the outlook for the future, he accepted the British proposal for a treaty of mutual assistance and friendship.

As a conclusion, this article points out that although the British did not recognize Soviet claims to the Baltic States formally in the treaty, during the negotiations they had acquiesced to the strength of Soviet claims. They had expressed willingness to recognize the Baltic States as part of the USSR, so the British maintained that they could not do anything for the Baltic States after the war. But it was also recognized in London that the concession with regard to the Baltic States had weakened British powers of leverage towards Soviet expansionism in Eastern Europe in general. The article also suggests that in the following years the American policy towards the Baltic question moved closer to the British. Publicly, the Western allies continued to recognize the independence of the Baltic States, yet in private talks they acquiesced to the Soviet point of view. As the Allies were able to agree on the Baltic question, it is surprising that the Western allies did not accord formal recognition to the Soviet annexation of the Baltic States, and so the Baltic problem remained unsettled for fifty years.

KAAREL PIIRIMÄE (b. 1979) is a Ph.D. student at the University of Cambridge